

कृष्ण सेन 'इच्छुक' का काव्यकृतिमा क्रान्तिचेत

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली शिक्षण समिति, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, स्नातकोत्तर तह,
दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

राजेश कुमार पुर्कोटी

रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस
नेपाली शिक्षण समिति
प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौं
२०६८

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली शिक्षण समिति, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ कृष्ण सेन 'इच्छुक' का काव्यकृतिमा क्रान्तिचेत शीर्षकको शोधपत्र राजेश कुमार पुर्कोटीले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । धेरै मिहिनेतका साथ तयार पारिएको यस शोधकार्यको संयोजन तथा अध्ययन कार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली शिक्षण समिति, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पससमक्ष पेश गर्न सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६८/०५/२५

.....

भगवानचन्द्र उपाध्याय

शोध निर्देशक

नेपाली शिक्षण समिति

रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस

प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौं

रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस
नेपाली शिक्षण समिति
प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली शिक्षण समितिका छात्र राजेश कुमार पुर्कोटीले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ तयार पार्नुभएको कृष्ण सेन 'इच्छुक'का काव्यकृतिमा क्रान्तिचेत शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति :

नाम :

हस्ताक्षर :

१. तुल्सीमान श्रेष्ठ (विभागीय प्रमुख)
२. भगवानचन्द्र उपाध्याय (शोध निर्देशक)
३. डा. शैलेन्दु नेपाल (बाह्य विशेषज्ञ)

मिति : २०६८/०६/०४

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली शिक्षण समिति, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गरिएको कृष्ण सेन 'इच्छुक'का काव्यकृतिमा क्रान्तिचेत शीर्षकको शोधपत्र आदरणीय गुरु भगवानचन्द्र उपाध्यायको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो अत्यन्तै कार्य व्यस्ततालाई उचित व्यवस्थापन गरी प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म महत्वपूर्ण सल्लाह, सुझाव, निर्देशन, शोधपत्रको पटक-पटक निरीक्षण, परिमार्जन तथा शुद्धीकरण गरिदिनु हुने श्रद्धेय गुरु भगवानचन्द्र उपाध्यायप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । उद्देश्यमूलक तथ्य एवं जानकारी र आवश्यक सामग्री उपलब्ध गर्न सहयोग पुऱ्याई शोधपत्र तयार पार्न गुरुले गर्नुभएको सहयोगप्रति कृतकृत्य छु । यसका साथै सामग्री सङ्कलनका अतिरिक्त शोधपत्रको खाका तयार गर्न सहयोग पुऱ्याउनु हुने यसै क्याम्पसका एम.ए. नेपाली विभागका गुरु हेमनाथ पौडेल, अ.ने.ज. महासङ्घ, का.जि., अध्यक्ष विष्णु भण्डारी, अनेज महासङ्घ का.जि. क्षेत्र नं. १०, संयोजक हेम सुवेदी, का.जि. क्षेत्र नं. १० तथा ए.ने.क.पा (माओवादी) साङ्गठनिक क्षेत्र नं. १९ का सेक्रेटरी क. रवीन्द्र रिजाल र त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागका सह प्रा. तथा 'इच्छुक' सांस्कृतिक प्रतिष्ठानका सदस्यसचिव डा. ताराकान्त पाण्डेयप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

मेरो उच्चशिक्षा अध्ययन पूर्ण गर्न प्रेरणा सहित सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरी माता स्व. रूकु पुर्कोटी, पिता श्री गणेश बहादुर पुर्कोटी लगायत मेरा शोधकार्यमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने सहधर्मिणी श्रीमती जमुना (दुलाल) पुर्कोटी, छोरी सुश्री मञ्जरी पुर्कोटी, छोरा श्री मौलिक पुर्कोटी तथा मित्रबन्धुहरूमा अलिकति पनि कन्जुस्याइँ नगरी कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि., केन्द्रीय पुस्तकालय, कीर्तिपुरप्रति आभार प्रकट गर्दछु । शोधपत्रको सुसाङ्ख्य मुद्रणको सबै जिम्मेवारी लिई सङ्कलित सामग्रीको सुरक्षित र शुद्ध रूपमा सुसाङ्ख्य मुद्रण गरिदिनु हुने सुरेश नकमी र सुश्री रूपा गिरीप्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली शिक्षण समिति, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौं समक्ष सविनय पेस गर्दछु ।

क्रमाङ्क : १४

शैक्षिक सत्र : २०६४/०६५

मिति : २०६८/०५/२५

क्याम्पस क्रमाङ्क : १४/२०६४-०६५

परीक्षा क्रमाङ्क : ४०००७३

त्रि.वि. दर्ता नं. : ४९६५७-९५

शोधार्थी

राजेश कुमार पुर्कोटी

नेपाली शिक्षण समिति

रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस

प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौं

विषयसूची

पहिलो-परिच्छेद शोध परिचय

१.१.	विषय परिचय	१
१.२.	समस्याकथन	१
१.३.	शोधको उद्देश्य	१
१.४.	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५.	अध्ययनको औचित्य, महत्व र उपयोगिता	८
१.६.	शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा	९
१.७.	शोध विधि	९
१.७.१.	सामग्री सङ्कलन विधि	९
१.७.२.	विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार तथा ढाँचा	१०
१.८.	शोधपत्रको रूपरेखा	१०

दोस्रो-परिच्छेद

'इच्छुक'को कविता यात्रा र कविता सिर्जनाको स्थिति

२.१.	जीवनी : कृष्ण सेन 'इच्छुक'	११
२.२.	'इच्छुक'को कविता यात्रा र चरण विभाजन	१४
२.२.१.	पहिलो चरण : २०३२ देखि २०४६ सम्म (पञ्चायत काल)	१५
२.२.२.	दोस्रो चरण : २०४७ देखि २०५२ माघसम्म (बहुदलीय प्रजातन्त्र काल)	१८
२.२.३.	तेस्रो चरण : २०५२ फागुनदेखि २०५९ सम्म (जनयुद्ध र जीवनान्त काल)	२०
२.३.	निष्कर्ष	२३

तेस्रो-परिच्छेद

'इच्छुक'का काव्यकृतिको रचना धर्मिता

३.१.	विषय प्रवेश	२४
३.२.	समष्टिगत प्रवृत्तिहरू	२६
३.२.१.	विचारनिष्ठ क्रान्तिचेत	२६
३.२.२.	सहिदप्रतिको आस्था र सम्मान	२८
३.२.३.	सामन्तवादी व्यवस्थाको स्वरूप निर्धारण र त्यसको विरोध	२९
३.२.४.	राष्ट्रियता र देशभक्ति	३०

३.२.५.	लैङ्गिक शोषणको चित्रण र त्यसको विरोध	३२
३.२.६.	श्रमप्रति आस्था र श्रमजीवीवर्गप्रति सद्भाव	३३
३.२.७.	कमरेडहरूप्रति सम्मानभाव	३४
३.२.८.	विषयबस्तुगत प्रवृत्ति	३५
३.२.९.	लयगत प्रवृत्ति	३७
३.२.१०.	बिम्ब, प्रतीक तथा अलङ्कार योजना	३८
३.२.११.	भाषाशैली	४०
३.२.१२.	ग्रामीण परिवेशको प्रस्तुतीकरण	४०
३.२.१३.	सर्वहारा अन्तर्राष्ट्रियतावाद	४१
३.२.१४.	वर्गसंघर्षको कडीमा जातीय मुक्ति	४३
३.२.१५.	क्रान्तिकारी आशावाद	४४
३.३.	निष्कर्ष	४५

चौथो-परिच्छेद

'इच्छुक' का काव्यकृतिको विश्लेषण

४.१.	विषय प्रवेश	४६
४.२.	काव्यकृतिको विश्लेषणको आधार	४६
४.२.१.	मार्क्सवादी सौन्दर्य शास्त्र/चिन्तन	४६
४.२.२.	प्रगतिवादी कला मूल्य	४७
४.२.३.	प्रचण्डपथीय सौन्दर्य चिन्तन	४७
४.३.	लघु शोककाव्य शोकाञ्जलिको विश्लेषण	४८
४.३.१.	शोककाव्यको परिचय	४८
४.३.२.	मार्क्सवादी धारणाका सापेक्षतामा शोकाञ्जलि शोककाव्य	४९
४.३.३.	शोकाञ्जलि : लेखन सन्दर्भ र परिवेश	५०
४.३.४.	शोकाञ्जलि : अन्तर्बाह्य पर्यवेक्षण	५१
४.३.४.१.	शोकाञ्जलि : बाह्य पर्यवेक्षण (संरचनागत सुगठन)	५२
४.३.४.२.	शोकाञ्जलि : अन्तर्पर्यवेक्षण	५३
४.३.४.२.क.	विचारनिष्ठ क्रान्तिचेत	५३
४.३.४.२.ख.	सहिदप्रति शोकोद्गार एवम् आस्था र सम्मान	५५
४.३.४.२.ग.	समाजबोध	५९
४.३.४.२.घ.	क्रान्तिकारी आशावाद	६०
४.३.४.२.ङ.	बिम्ब-प्रतीक तथा अलङ्कार योजना	६१

४.४.	‘बन्दी र चन्द्रागिरि’ काव्यको विश्लेषण	६३
४.४.१.	मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनको सापेक्षतामा ‘बन्दी र चन्द्रागिरि’	६३
४.४.२.	बन्दी र चन्द्रागिरि : लेखन सन्दर्भ र परिवेश	६५
४.४.३.	बन्दी र चन्द्रागिरि : बाह्य पर्यवेक्षण	६६
४.४.३.१.	पहिलो प्रकरण : चन्द्रागिरि म तिमिलीलाई हेरिरहने गर्छु	६७
४.४.३.२.	दोस्रो प्रकरण : छातीभित्र छ मेरो देश	६७
४.४.३.३.	तेस्रो प्रकरण : हाँडीगाउँको जात्रा सधैं जात्रा रहनेछैन	६७
४.४.३.४.	चौथो प्रकरण : अटल छ मेरो आस्थाको सगरमाथा	६७
४.४.३.५.	पाँचौं प्रकरण : मन देशदेशान्तर घुमिरहन्छ	६८
४.४.३.६.	छैठौं प्रकरण : तिम्रो छातीभित्र एउटा रातो गुलाफ रोप्नु !	६८
४.४.३.७.	सातौं प्रकरण : संभ्रनामा नाचिरहेकाहरूको सम्भ्रना	६९
४.४.३.८.	आठौं प्रकरण : ए सिन्धुलीको महान् आमा !	६९
४.४.३.९.	अन्तिम प्रकरण : जारी रहनेछ हाम्रो संकल्पको यात्रा	६९
४.५.	बन्दी र चन्द्रागिरिमा निहित प्रवृत्तिहरू	७०
४.५.१.	राष्ट्रिय चिन्तन	७०
४.५.२.	प्रकृति चित्रण र प्रकृतिसँगको सहसम्बन्ध	७३
४.५.३.	विकृति र विसङ्गतिप्रति घृणा र व्यङ्ग्य	७९
४.५.४.	सहिदहरूप्रतिको सम्मानभाव	८५
४.५.५.	भविष्यप्रति आशावादिता	८८
४.५.६.	वैचारिक निष्ठा र क्रान्तिचेत	९२
४.५.७.	बिम्ब-प्रतीक र अलङ्कार योजना	९७
४.५.८.	अन्तर्राष्ट्रवाद	१०३
४.६.	निष्कर्ष	१०४

पाँचौं-परिच्छेद

‘इच्छुक’ का कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित फुटकर कविताहरूको विश्लेषण

५.१.	विषयप्रवेश	१०६
५.२.	कविता विश्लेषणको आधार	१०६
५.३.	‘इतिहासको यस घडीमा’ कविता सङ्ग्रहको परिचय र सङ्गृहीत कविताहरूको विश्लेषण	१०६
५.३.१.	‘त्यो प्यारो-प्यारो पहाडी गाउँको नाम थवाड हो’ कविताको विश्लेषण	१०९
५.३.२.	‘प्यालेस्टिनी मित्रहरूका नाममा’ कविताको विश्लेषण	११०

५.३.३.	‘भुल्के घामका राता किरणहरू’ कविताको विश्लेषण	११२
५.३.४.	‘इतिहासको यस घडीमा’ कविताको विश्लेषण	११५
५.३.५.	‘प्रतिबन्ध’ कविताको विश्लेषण	११६
५.४.	‘बन्दी आवाज’ कविता सङ्ग्रहको परिचय र यसमा सङ्गृहीत कविताहरूको विश्लेषण	११८
५.४.१.	‘माछो-माछो भ्यागुतो’ कविताको विश्लेषण	१२१
५.४.२.	‘प्यारो मधेसप्रति’ कविताको विश्लेषण	१२३
५.४.३.	‘आदिवासी दिवस र भिखारीदास सदा’ कविताको विश्लेषण	१२५
५.४.४.	‘शहीद’ कविताको विश्लेषण	१२७
५.५.	‘आरम्भिक कविता’ कविता सङ्ग्रहको परिचय र यसमा सङ्गृहीत कविताहरूको विश्लेषण	१२९
५.५.१.	‘भोलिप्रति’ कविताको विश्लेषण	१३०
५.५.२.	‘पर्खालभिन्नबाट तिमीलाई सम्झँदा’ कविताको विश्लेषण	१३२
५.६	निष्कर्ष	१३३

छैठौं-परिच्छेद

‘इच्छुक’ का काव्यकृतिमा क्रान्तिचेत

६.१.	क्रान्ति	१३५
६.२.	क्रान्तिचेत	१३६
६.३.	‘इच्छुक’का काव्यकृतिमा क्रान्तिचेत	१३७
६.३.१.	‘शोकाञ्जलि’ शोककाव्य : करुणा र विद्रोह मिश्रित लघुकाव्य	१३९
६.३.२.	‘इतिहासको यस घडीमा’ कविता सङ्ग्रह : वर्गसङ्घर्षको समष्टिगत अभिव्यक्ति	१४०
६.३.३.	‘बन्दी र चन्द्रागिरि’ काव्य : मुक्तिको गीत	१४१
६.३.४.	‘बन्दी आवाज’ कविता सङ्ग्रह : असन्तुष्टी र विद्रोहको स्वर	१४२
६.३.५.	‘आरम्भिक कविता’ कविता सङ्ग्रह : विद्रोह उन्मुख प्रतिभाको उदय	१४३
६.४.	निष्कर्ष :	१४४

सातौं-परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

७.१.	सारांश	१४६
७.२.	निष्कर्ष	१५२
	सन्दर्भ सामग्री सूची	१५५

क) सन्दर्भ पुस्तक सूची
ख) पत्रपत्रिका सूची

१५५
१५७

सङ्क्षेपीकरण

अ.ने.ज. महासङ्घ	:	अखिल नेपाल जनसाँस्कृतिक महासङ्घ
अनु.	:	अनुवादक
अ.प्र.	:	अप्रकाशित
ए.ने.क.पा.	:	एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी
एम.ए	:	मास्टर्स इन आर्टस्
क.	:	कमरेड
का.जि.	:	काठमाडौं जिल्ला
क्र.सं.	:	क्रम सङ्ख्या
गा.वि.स	:	गाउँ विकास समिति
चौ.सं.	:	चौथो संस्करण
चौ.म.	:	चौथो महाधिवेशन
टि.यू	:	त्रिभुवन यूनिभर्सिटी
डा.	:	डाक्टर
दो.सं.	:	दोस्रो संस्करण
ने.वि.सङ्घ	:	नेपाल विद्यार्थी सङ्घ
प्र.सं.	:	प्रथम संस्करण
प्रा.	:	प्राध्यापक
प्रा.लि.	:	प्राइभेट लिमिटेड
पृ.	:	पृष्ठ
मालेमा	:	मार्क्सवाद-लेनिनवाद-माओवाद
वि.सं.	:	विक्रम सम्बत्
सम्पा	:	सम्पादन
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय